
A FOGYASZTÓI SZEMLÉLETVÁLTÁS ESÉLYE A GAZDASÁGILAG FEJLETT ORSZÁGOKBAN KOC SIS TAMÁS

Napjaink környezeti problémáinak kapcsán sokat hallani a Föld népességének szabályozásáról és a tisztább termelésről, ám az egy főre jutó fogyasztás mérséklése tabu témának látszik. Pedig az emberiség bioszférára gyakorolt összterhelését meghatározó képletnek ez legalább olyan fontos eleme, mint az előző kettő. A fogyasztás mérséklésére vonatkozó igény hallatán tapasztalható idegenkedés számos okra vezethető vissza. Ezek közül az egyik legfontosabb talán a személyes érintettség.⁸ Egy fejlett ország polgára számára a népességnövekedés megállítása és a technológiafejlesztés igénye könnyen úgy értelmezhető, hogy ezek valaki más számára jelentenek problémát. Ám ha a fogyasztásról esik szó, akkor óhatatlanul felbukkan a személy saját felelőssége is, hiszen magunk is fogyasztók vagyunk valamennyien.

A személyes érintettségen túl politikai okai is vannak a mértékletességtől való idegenkedésnek. A magán és a közösségi döntéshozatal ugyanis a problémákat inkább a „gazdasági torta” növelésével próbálja megoldani, mert a „torta újraszetelezése” többnyire érdekeket sért. A fogyasztás mérséklése azonban épp egy ilyen „újraszetelezést” kívánna meg tőlünk, ráadásul úgy, hogy mindeközben a felosztandó torta még zsugorodhat is.

A fejlett országok statisztikai adatai arról tanúskodnak, hogy a népesség növekedésének a mérséklődése, valamint az egyre kevesebb szennyezéssel járó technológiák terjedése ellenére is növekszik a társadalom környezetre gyakorolt káros hatása. Ez nem jelenti azt, hogy a népesség nagyságának a stabilizálódása és a technológiák fejlődése környezeti szempontból haszontalan volna, azt azonban mindenképp, hogy ezek önmagukban nem oldják meg a problémát. Az alábbi fejezet azt vizsgálja, milyen esélyei lehetnek egy olyan társadalmi fordulatnak, amely a fejlett országokban az egy főre jutó fogyasztás növekedésének mérséklődéséhez vagy megállásához vezet.

Túlfogyasztás és tévfogyasztás⁹

Ökológiai értelemben minden élőlény – beleértve az embert is – fogyasztása „természetes” dolog. A túlélés érdekében minden szervezetnek fogyasztania kell, s ez értelemszerűen rontja a felhasznált erőforrások minőségét. A fogyasztás illetén értelmezése nem hordoz etikai tartalmat, mindenféle fogyasztás, illetve annak következményei teljesen természetesek, beleértve azt is, hogy egyes fajok populációi mások rovására túlnépesednek vagy összeomlanak. Ha azonban bevonjuk a vizsgálatba az *ember által okozott* fajkipusztulást, az ökoszisztéma-működés tartós zavarait, az egyedek lecsökkent reprodukciós és fejlődési potenciálját, valamint a többi visszafordíthatatlan jellegű problémát, akkor a fogyasztás kérdése etikai tartalmat nyer, s vizsgálandóvá válik annak „jó” vagy „rossz” volta. A probléma árnyalt kezelése érdekében bevezetjük a túlfogyasztás és a tévfogyasztás fogalmait.

⁸ Lásd Princen (1999), 360–361. o.

⁹ Lásd Princen (1999), 356–357. o.

Túlfogyasztásról beszélünk akkor, ha (1) a fogyasztás mennyisége vagy jellege aláássa a faj saját életfenntartó rendszerét és (2) a fajt alkotó egyedek vagy közösségek más fogyasztási alternatívát is választhatnának. A túlfogyasztás aggregált jellegű fogalom. A faj ilyenkor túlterheli az adott ökoszisztéma azon képességét, ami egyes természeti erőforrások megújulásában és a hulladékok ártalmatlanításában (asszimilálásában) jelenik meg. Ha a túlfogyasztást emberek okozzák, akkor etikai problémáról is beszélhetünk, mert az emberi faj az egyetlen, amelyik képes saját kollektív létezésére reflektálni.

A *tévfogyasztás* ezzel szemben egyéni szinten értelmezhető jelenség. Ilyenkor az egyén oly módon fogyaszt, hogy az aláássa *saját* jóllétét, függetlenül attól, hogy aggregált szinten jelentkezik-e túlfogyasztás, vagy sem. Tévfogyasztás esetén tehát az egyén úgy használ erőforrásokat, hogy az számára nettó veszteséget okoz. Ennek számos vetülete különböztethető meg. Például (1) fiziológiai szinten a túlzott ételfogyasztás vagy a drogfüggőség említhető; (2) pszichológiailag az egyén az „örökös elégedetlenség” csapdájába eshet, amely elsősorban a reklámoknak köszönhető; (3) gazdaságilag olyan munka is végezhető, amelyet már nem kompenzál a magasabb bér; (4) ökológiailag a rosszul megalapozott ház vagy az ólomtartalmú festékek használata említhető, ami később vagy magát a fogyasztási tárgyat rombolja (megsüllyedt ház), vagy az utódok fejlődését befolyásolja hátrányosan.

Nyilvánvaló, hogy az ökoszisztéma túlterhelését a túlfogyasztás okozza, a tévfogyasztás jelensége pedig elsősorban társadalmon belüli probléma. Ám ha feladatunk a túlfogyasztás visszaszorítására vonatkozó esélyek számbavétele, akkor egyáltalán nem mindegy, hogy a túlfogyasztás párosul-e tévfogyasztással vagy sem. A két fogalom egymáshoz való viszonyát az 1. ábra érzékelteti.

	Túlfogyasztás van	Nincs túlfogyasztás
Tévfogyasztás van	<i>A</i>	<i>B</i>
Nincs tévfogyasztás	<i>C</i>	<i>D</i>

1. ábra A túlfogyasztás és a tévfogyasztás lehetséges kombinációi

Az 1. ábra alapján látható, hogy a *D* cellába kerülés jelent optimális helyzetet, ahol sem aggregált szintű túlfogyasztás, sem egyéni tévfogyasztás nem tapasztalható. A környezet terhelése szempontjából az *A* és a *C* cellák azok, amelyekre kiemelt figyelmet kell fordítanunk. Ha a túlfogyasztás tévfogyasztással párosul (*A* cella), akkor egyfajta win-win stratégia követésére nyílik lehetőség, azaz ekkor úgy növelhető az emberek jólléte, hogy közben az ökoszisztémát veszélyeztető kockázatok is csökkennek. Ha azonban a túlfogyasztást nem kíséri tévfogyasztás is, akkor óhatatlanul elosztási kérdések merülnek föl, azaz erkölcsi és politikai szinten is kezelendő problémával állunk szemben. A továbbiakban azon jelek számbavételére teszünk kísérletet, amelyek arra engednek következtetni, hogy a fejlett országokban a fogyasztás csökkenése jóllétnövekedéssel párosulhat, azaz egyszerre tapasztalható túlfogyasztás és tévfogyasztás.

Szükségletek és igények

Az alábbiakban a tévfogyasztás felbukkanásának lehetőségét vizsgáljuk. Ennek érdekében tekintsük először az emberi alapszükségletekre vonatkozó egyik leginkább elterjedt pszichológiai koncepciót, amelyet Abraham Maslow dolgozott ki 1954-ben. Amint a 2. ábrán látható, az elmélet alapján hat alapszükséglet különböztethető meg: a fizikai-fiziológiai, a biztonsági, a szeretet, az elismertségi, az önérvényesítési és a transzcendentális tudás és ismeretek iránti szükséglet. Fontos, hogy ezek az említett sorrendben merülnek fel úgy, hogy minden egyes szükséglet többnyire az előtte lévő kielégülése után jelentkezik, illetve aktivizálódik.¹⁰ Az emberi szükségletek ilyenén felfogása egyetemesnek tekinthető, azaz e struktúra kulturális háttértől függetlenül valamennyi embert többé-kevésbé jól jellemez.

Vegyük észre, hogy a szükségletek (needs) fenti struktúrájában a gazdasági javaknak és szolgáltatásoknak elsősorban az alsó két szinten van jelentőségük! Ez egyben azt is jelenti, hogy ezek azok a szükségletek, ahol az ember a környezetre mintegy erőforrásként kénytelen tekinteni. A szeretet, az elismertség, az önérvényesítés és a transzcendentális tudás szükségleteinek kielégítése elsősorban a társadalmon belüli viszonyok függvénye, s az ilyen fajta szükséglet-kielégítés nem, vagy csak csekély mértékben tartalmaz materiális elemet, azaz alacsony környezeti terheléssel párosul. Optimális esetben tehát az egyén viszonylag könnyen képes kielégíteni az egyes szinteken felmerülő szükségleteket, ezáltal teljesítve ki teljes emberi potenciálját. Ez az eset egyben azt is jelenti, hogy ekkor közösségi szinten sem valószínű, hogy az előző fejezetben tárgyalt túlfogyasztás esete bekövetkezik, tehát vélelmezhető, hogy az 1. ábra szerinti séma alapján a kívánatos D cellában vagyunk. (Túlnépesedés esetén átkerülhetünk a C cellába, ennek vizsgálata azonban e fejezetnek nem tárgya.)

A fent leírt optimális állapottól azonban könnyen el lehet térni, amit a kulturálisan függő igények (wants) megjelenése okozhat. Lehetséges, hogy az egyén a legalsó szükségleti szinten mintegy „leragad”, s az anyagi javak hajszolása köti le figyelmét, s emészti föl életenergiáját. Ezáltal átmenetileg vagy véglegesen lezárul előtte a felsőbb szintekre jutás lehetősége. Ugyanennek a folyamatnak egy másik vetületeként értelmezhető az az eset, amikor az egyén a magasabb szinteken elhelyezkedő szükségleteit anyagi javak birtoklása révén véli kielégíthetőnek. A növekedésorientált gazdaság vállalatai többnyire olyan üzenetet közvetítenek az emberek felé, ami a kínált áru vagy szolgáltatás megszerzésével az illető biztonsági, szeretet, elismertségi és önérvényesítési szükségletei közül egyik-másik kielégítését ígéri. Am az ily módon szerzett kielégülés csupán gyorsan szertefoszló illúzió, s a kiábrándulás után folytatódik a hajszja a következő árucikkért. Világos, hogy a legalsó szinten való leragadás, illetve a felsőbb szintű szükségletek anyagiakkal való látszólagos kielégítése ugyanannak az érmének a két oldala: a különbség csupán szemléletbeli.

A fenti folyamat tehát oda vezet, hogy az emberek által fogyasztott javak immár nem alapszükségleteik kielégítését szolgálják, hanem e folyamatot kifejezetten gátolják, s az emberi törekvéseket torz kulturális igények befolyásolják. Azonban ha elfogadjuk Maslow elméletének helyességét – márpedig ha részleteiben vitatható is, fő vonalaiban és tendenciájában aligha –, akkor könnyen belátható, hogy egy ember jólléte valójában annak függvénye, hogy az egymásra épülő alapszükségleteinek ki-

¹⁰ Maslow (1954), magyarul Magyar Beck (2000), 137–139. o.

elégítésében milyen magas szintre jutott. Mindez pedig azt jelenti, hogy az *I. ábra* összefüggésében a modern fogyasztói társadalomra leginkább az *A* cella által leírt helyzet jellemző, ugyanis ekkor a túlfogyasztással párosuló tévfogyasztás klasszikus esetével állunk szemben¹¹. Világos, hogy ilyen helyzetben a fogyasztás csökkenésével párhuzamosan akár jóllétnövekedést is tapasztalhatnánk.

Az anyagi javakkal kapcsolatos hedonizmus és önzés napjaink kapitalista kultúrájának uralkodó nézete, s ez a birtoklási vágyat kedvezőnek és belülről fakadónak tartja. Eszerint a birtoklási vágy ösztönzi az emberek közötti vetélkedést és versengést, ami az egyének és a társadalom számára jelentős gazdasági (anyagi) hasznokat eredményez. Am, amint a kritikák rámutatnak, ez a szélsőséges individualizmus torzíthatja az emberek közötti együttműködést, s sosem szűnik meg az egyre nagyobb és nagyobb élvezetek iránti késztetés, mert az ember bármely „élvezeti szinthez” könnyen hozzászokik. Az önzés belülről fakadó mivolta mellett úgy érvelnek, hogy az az ember genetikai örökségének része, s hogy a területhez való ragaszkodás (territorialitás) az embereket és az állatokat egyaránt jellemzi.

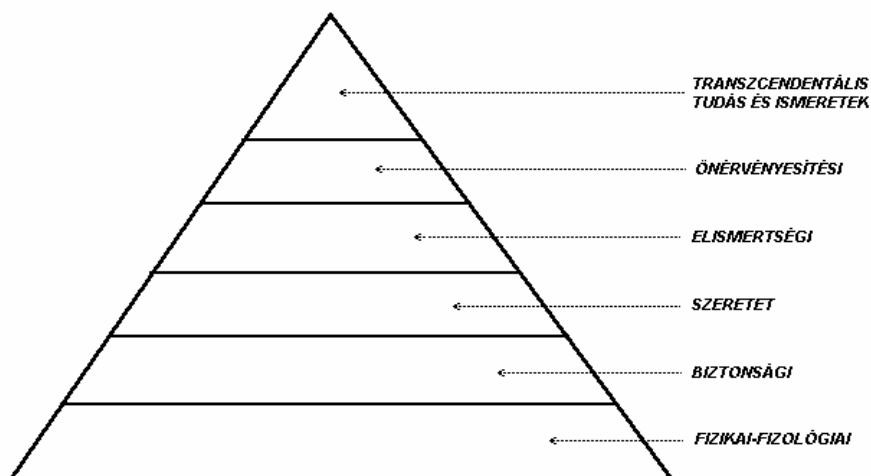
A másik birtoklásvágygal szimpatizáló nézet a jelenséget az ember szerzett tulajdonságának tartja (ambíció), s kedvezőnek tartja e potenciál kibontakoztatását, hiszen ez az elmélet szerint az emberi képességek kiteljesedéséhez vezet. *McClelland* szerint például a birtoklásvágy az emberi motivációk egyik legfontosabbika, ami a gyermekkor közepe táján alakul ki, s a felnőtt személyiség rögzült tulajdonsága. Minél több ambíciózus ember alkotja a társadalmat, annál erőteljesebb gazdasági növekedés érhető el. A felfogás Nyugat-Európa és az Egyesült Államok második világháború utáni fellendülésekor vált különösen népszerűvé, s még a felnőttek ambíciózusabbá tételével is megpróbálkoztak egyes fejletlennek tartott régiókban, például tréningeket tartottak India potenciális vállalkozói számára.

A harmadik nézet szerint az anyagi javak iránti vágy ugyan az ember belső sajátossága, ám rossz tulajdonság, s ebből saját természetes késztetéseink megzabolázásának igénye következik. Ez a legtöbb intézményesült vallás hagyományos álláspontja. A vallási megfontolások mellett háromféle bizonyíték is azt sugallja, hogy az emberek nemkívánatos anyagi vágyaik megfékezésére nevelhetők. Egyrészt a gyermekek növekedésével azon képességük is növekszik, hogy azonnali fogyasztásukat későbbre halasszák; másodsor az anyagiak megosztására vonatkozó képesség is növekszik a gyermekek életkorával; harmadszor a gyermekek kívánságai is egyre jobban eltávolodnak az anyagiaktól, s egyre absztraktabbá válnak az idő múlásával.

A negyedik nézet szerint a birtoklási vágy kívülről szerzett és rossz. E felfogás szerint téves az a stratégia, hogy az ember először passzívan sajátjává teszi az anyagiak iránti ambíciót, s ezután ennek belső megfékezésére törekszik – hanem eleve az okokat kell megszüntetni, amelyek efféle ambíciók kialakulásához vezetnek. Az okok megszüntetése egyrészt irányulhat a társadalmi rendszer megreformálására, hogy az kevésbé épüljön az individuumok véget nem érő versengésére, másrészt az ember belső átalakítására, hogy a személy a nem anyagi értékek befogadására is nyitottá váljék.

¹¹ Azokban az országokban, ahol még nem beszélhetünk a fogyasztói társadalom kialakulásáról, a *B* cellába is juthatunk.

ALAPSZÜKSÉGLETEK

2. ábra Az emberi alapszükségletek Maslow-féle hierarchiája

A birtoklási vágy természete¹²

Akár a legalsó, fizikai-fiziológiai szinten tapasztalható felhalmozást, akár a magasabb szintű szükségletek anyagiakkal való kielégítési kísérletét tekintjük, az anyagi javak iránti birtoklási vágy kulcselemnek tekinthető. A 3. ábra a birtoklási vágygal kapcsolatos értékítélet, illetve a birtoklási vágy eredete (belső vagy szerzett) alapján csoportosítja a különféle lehetőségeket.

	Belülről fakadó	Szerzett
Kedvező jelenség	<i>Hedonizmus</i>	<i>Ambíció</i>
Kedvezőtlen jelenség	<i>Mértékletesség</i>	<i>Reform</i>

3. ábra Az anyagi javak iránti vágyhoz való viszony értékítélet és eredet szerint¹³

Nyilvánvaló, hogy ha célunk az emberi társadalom természeti környezetre gyakorolt hatásának csökkentése, akkor az ember anyagi javak birtoklása iránti *túlzott* vágyát kedvezőtlen jelenségként kell értelmeznünk, függetlenül attól, hogy ez a vágy az ember veleszületett vagy később szerzett sajátossága. Ez pedig azt jelenti, hogy a 3. táblázat szerinti hedonizmus és ambíció olyan ideológiai álláspontokat jelentenek, amelyekkel fel kell vennie a küzdelmet a természeti (és a társadalmi) környezet integritása iránt aggódóknak. Valószínűnek tartjuk, hogy a birtoklási vágy

¹² Lásd Belk (1983), 517–518. o.

¹³ Belk (1983), 517. o. alapján.

öröklött és szerzett elemeket egyaránt tartalmaz, ezért a továbbiakban először az ember belső sajátosságait, a boldogságában fontos szerepet játszó tényezőket tekintjük át, majd az ezt követő fejezetben a társadalmi környezet hatásait vizsgáljuk.

Ki a boldog? – A belső tényezők hatása¹⁴

A pszichológia első évszázada elsősorban az emberi szenvedést és boldogtalanságot vizsgálta, ám az utóbbi egy-két évtizedben olyan pozitív érzelmek is a kutatás napirendjére kerültek, mint a boldogság és a megelégedettség. Ennek mérése rendszerint az úgynevezett *szubjektív jóllét* mutatójával történik,¹⁵ amelynek az értékét olyan kérdések segítségével határozzák meg, amelyek az emberek boldogságát és étellel való megelégedettségét firtatják.

A materiális helyzet és a boldogság közötti kapcsolatot három szinten vizsgáljuk. Először, *van-e kapcsolat a gazdagság és a jóllét között országok közötti összehasonlításban?* Egy 24 nemzetre kiterjedő vizsgálat¹⁶ pozitív és viszonylag szoros, mintegy 0,67-es együtt járást (korrelációt) mutatott ki egy nemzet egy főre jutó bruttó nemzeti terméke (GNP/fő) és az élet egészével való megelégedettség adott nemzetre vonatkozó átlagos értékei között. Messzemenő következtetések azonban aligha vonhatók le ebből, hiszen például az adott ország demokráciában töltött éveinek száma 0,85-ös pozitív korrelációt mutatott az élet egészével való megelégedettség átlagos értékével.

Másodszor, *van-e kapcsolat a gazdagság és a jóllét között egy országon belül?* Amint azt korábban a Maslow-elmélet kapcsán bemutattuk, az élelem, a szállás és a biztonság megléte alapvető a jóllét szempontjából. Így az olyan szegény országokban, mint amilyen Banglades és India, egy ember anyagi helyzettel való elégedettsége közepes mértékben jelzi előre az illető szubjektív jóllétét. Ám amikor egy ember már képes kielégíteni az alapvető életszükségleteit, akkor az anyagi gazdagság növekedése meglehetősen csekély szerepet játszik a szubjektív jóllétben. Az anyagi jólét inkább olyan jellegű, mint az egészség: hiánya boldogtalansághoz vezethet, ám megléte nem garantál boldogságot. Mindez Maslow elméletét látszik alátámasztani, miszerint a fizikai-fiziológiai szint a többi szükséglet alapját képezi.

Harmadszor, *van-e kapcsolat a gazdagság és a jóllét között egy országon belül különböző időpontokban?* A kilencvenes évekre körülbelül a kétszeresére növekedett az amerikaiak egy főre jutó átlagjövedelme 1957-hez képest (8000 dollárról 16 000 dollárra), s kétszer annyi az egy főre jutó gépjárművek száma, ráadásul mikrohullámú sütők, színes televíziók, videó-lejátszók és légkondicionálók seregével is rendelkeznek a polgárok és évente 12 milliárd dollár értékű márkázott sportcipőt vásárolnak. Ehhez képest 1957-ben az emberek 35%-a vallotta magát „nagyon boldognak”, míg 1993-ban 32% tette ugyanezt. Ha mindezt egy 1992-es, depressziós jelenségeket elemző vizsgálat tükrében is megvizsgáljuk, akkor a következő kép bontakozik ki: 1960 óta a válások száma megkétszereződött, enyhén csökkent a házasságban maradók házassággal való elégedettsége és megháromszorozódott a tizenévesek körében elkövetett öngyilkosságok száma. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy az

¹⁴ Lásd Myers–Diener (1995).

¹⁵ A szubjektív jóllét mutatójáról részletesen lásd Diener (1984).

¹⁶ Lásd Inglehart (1990).

amerikaiak ugyan gazdagabbak lettek, de nem boldogabbak. Az Európára és Japánra vonatkozó kutatások hasonló eredményeket szolgáltattak.¹⁷

Ha az anyagi javak megléte nem garantál boldogságot, akkor mégis mi az, ami nagymértékben valószínűsíti azt? Az alábbiakban azt vizsgáljuk röviden, hogy az önmagukat tartósan boldognak vallókat milyen tulajdonságok jellemzik. A kutatások szerint a boldog emberek helyes és erőteljes önbecsüléssel rendelkeznek, a saját kezükben érzik az életük irányítását, rendszerint optimisták, nyitottak (extrovertáltak), több bizalmas barátjuk van, jó házasságban élnek, elégedettek a munkájukkal és válásosak.¹⁸ E felsorolásból nem következik, hogy egy ember csak akkor lehet boldog, ha e feltételek mindegyike teljesül, azt azonban mindenképp jelenti, hogy az ilyen tulajdonságokkal rendelkezők nagyobb valószínűséggel vallják magukat boldognak a többiekénél. E tulajdonságok pedig nem materiális jellegűek, tehát az egyéni boldogságot vizsgáló pszichológiai kutatások megerősítik abbéli várakozásunkat, hogy az anyagi javak fogyasztásában beálló esetleges csökkenés vagy stagnálás nem feltétlenül vezet az egyéni boldogság – és a társadalmi jóllét – csökkenéséhez is. Az anyagi javakban beálló változás egyéni boldogságra vonatkozó hatása elsősorban a társadalmi körülményektől függ.

Ki a boldog? – A külső tényezők hatása¹⁹

Ebben az alfejezetben az anyagi javak és az egyéni boldogság közötti kapcsolatot az általános társadalmi helyzet figyelembevételével vizsgáljuk. E vizsgálat részben arra is rávilágít, hogy milyen okokkal magyarázhatók az előző alfejezetben leírt jelenségek. Első lépésként végezzük el a következő gondolat kísérletet! Képzeld el, hogy egy ember jövedelme jelentősen emelkedik, miközben mindenki másé ugyanakkora marad. Vajon jobban érezné-e magát ez az ember? A legtöbben igennel válaszolnának. Most tegyük fel, hogy az illető jövedelme változatlan marad, ám mindenki másé jelentősen növekszik! Hogyan érezné magát ekkor ez az ember? A legtöbben azt mondanák, hogy rosszabbul, jóllehet az illető objektív körülményei továbbra is változatlanok. Általánosságban fogalmazva empirikusan is érvényes a megállapítás: egy ember boldogságérzete egyenesen arányos jövedelme növekményével, ám fordítottan arányos a többi ember jövedelemnövekményével.

A természeti környezet szempontjából nem mellékes, hogy a megkérdezettek véleménye szerint mekkora jövedelem szükséges egy társadalomban a tisztességes megélhetéshez. Több vizsgálat is arra a következtetésre jutott, hogy ennek az összegnek a növekedési üteme megegyezik az egy főre jutó reáljövedelem növekedési ütemével, azaz minél magasabb egy országban az átlagjövedelem, az emberek szerint annál nagyobb összeg szükséges a tisztességes megélhetéshez.²⁰

Az összes ember jövedelmének növelése tehát nem növeli a társadalom boldogságát, mert a magasabb jövedelem szubjektív jóllétre vonatkozó hatását kiegyenlíti a megfelelő életszínvonalat jelző társadalmi norma emelkedése. Ilyenkor emelkedik az egyéni jövedelem, ám ezzel párhuzamosan a társadalom által normálisnak tartott életszínvonal is. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között egy egyén „elő-

¹⁷ Lásd Easterlin (1995), 38–40. o.

¹⁸ Lásd Myers–Diener (1995), 14–17. o.

¹⁹ Lásd Easterlin (1995).

²⁰ Erről lásd Easterlin (1995), 41. o.

rejtása” csak a többiek relatív lemaradása mellett képzelhető el. A „felső tízezerbe” tartozó emberek száma eleve korlátozott, tehát a boldogság ezen útja egyfajta – minden körülmények között korlátozottan rendelkezésre álló – pozicionális jószág megszerzésére irányuló stratégiaként is értelmezhető.²¹ Egyesek szert tehetnek pozicionális javakra, egy teljes közösség azonban nem: e javak kínálata természetükénél fogva korlátozott, kínálatuk bővítése gazdasági növekedéssel sem valósítható meg. A rendelkezésre álló anyagi javak további bővítése egy viszonylag gazdag társadalomban tehát téves stratégiának számít.

Az értékrend szerepe

A korábban birtoklásvágyként megfogalmazott jelenség előtérbe kerülése nagymértékben attól függ, hogy egy társadalomban az emberek milyen arányban vallanak materiális, illetve nem materiális értékeket. Az értékrendekre és azok változására vonatkozó, több országot átfogó kutatások egyik legismertebb alakja Ronald Inglehart, aki 1970 óta foglalkozik a témával. A szempontunkból fontos kérdés az, melyek azok a tényezők, amelyek hozzásegíthetnek valakit ahhoz, hogy materiális értékrendjét nem materiálissal (Inglehart szóhasználatában: posztmateriálissal) váltsa fel.

Inglehart két hipotézist állított fel ezzel kapcsolatban. Az egyik a *szűkösségihipotézis*, miszerint az emberek azokat a „dolgozat” értékelik a legmagasabbra, amelyek viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre. A másik a *szocializációs hipotézis*, miszerint egy ember alapvető értékeállítottsága attól függ, hogy az illető milyen körülmények között nevelkedett. A nyugati civilizáció második világháborút követő helyzete alapján a fenti két hipotézis a következőképp egyesíthető: az 1945 utáni példátlan jólét és tartós béke körülményei között felnövekvő fiatalok sokkal kisebb értéket tulajdonítanak a gazdasági és a fizikai biztonságoknak, mint az idősebb generációk, akik megélték a nagyobb gazdasági bizonytalanság korszakát; és fordítva: a háború után születettek az olyan nem materiális szükségleteknek, mint a tartalmas közösségi lét megtapasztalása és az életminőség nagyobb értéket tulajdonítanak, hiszen ezek egy gazdaságközpontú társadalomban igencsak szűkössé válhatnak.

Az elmélet felállítását követő számos vizsgálat többnyire megerősítette Inglehart tételeit, s mára már hosszabb idősorok is rendelkezésre állnak. Szempontunkból mindez azért fontos, mert a béke és a prosperitás hosszú évtizedei természetes módon járulhatnak hozzá a lakosság értékrendjének posztmateriálissá válásához, ami a környezet terhelésének csökkenéséhez, a végtelen gazdasági növekedés szükségtelenségének belátásához vezethet. Mindez akár valamiféle negatív visszacsatolásként is felfogható, ami társadalmi szinten jelentkezik. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy ezt az értékrendváltozást a túlzottan érvényesülő gazdasági érdekek a maguk javára (és egyéb megfontolások kárára) fordítják, s egy korábban már említett folyamat indul be: a termékadásokat olyan látszat biztosításával próbálják ösztönözni, hogy a termékek nem materiális szükségletek kielégítésére is alkalmasak. Ezen meggyőzési kísérlet sikere kiolthatja a jóléti társadalmak értékrendjében beálló posztmaterializálódás kedvező környezeti és jóléti hatásait, s kiiktathatja ezt a fenntarthatóságot erősítő természetes visszacsatolást.

²¹ A pozicionális javakról lásd például Hirsch (1976).

Az önkéntes egyszerűség

Az előzőekben ismertetett, posztmaterializmushoz vezető belső átalakulás egyfajta intézményesítésének tekinthető az úgynevezett önkéntes egyszerűség (voluntary simplicity) koncepció, illetve a hozzá kapcsolódó mozgalom.²² Az önkéntes egyszerűség lényegét egy olyan életvitel képezi, amely az embernél kifelé egyszerű arcot mutat, ám befelé gazdag. Az ilyen életvitel gyökerei megtalálhatók a puritánok legendás egyszerűségében és önállóságában, *Thoreau* Walden tó melletti naturalisztikus víziójában, *Emerson* kiállításában az egyszerű élet és a magas szintű gondolkodás mellett, s az olyan szellemi vezetők – egyébként eltérő súlyú – tanításaiban és társadalomfilozófiájában, mint *Jézus* és *Gandhi*. Napjaink társadalmi, s különösen környezeti válsága további nyomatékot ad ezeknek a gondolatoknak, olyan életmódra szólítva fel a résztvevőket, amely társadalmi és környezeti szempontból egyaránt felelősnek tekinthető. Mindezek fényében őt, egymással szorosán összefüggő érték emelhető ki az önkéntes egyszerűséggel kapcsolatban: az anyagi egyszerűség, az emberi lépték, az önállóság, az ökológiai tudatosság és a személyes növekedés értékei.²³

Mindemellett alá kell húznunk azt is, hogy míg az önkéntes egyszerűség elméletben viszonylag jól körülhatárolható, addig a gyakorlati megvalósítás során sokféle arcot ölthet, ezért e motiváció gyakran nehezen azonosítható egy-egy személy életében. Mindez a személyes jellegnek köszönhető: az önkéntes egyszerűség megjelenési formája követői személyes felelősségétől, személyes fejlődésétől és személyes környezetétől függ, s az empirikus kutatások is amellet tanúskodnak, hogy az önkéntes egyszerűsítő csoportja igencsak sokszínű. Az egyszerűsödés természete, jellege és foka az éghajlattól, a szokásoktól, a kultúrától és az egyén személyiségétől függően egyaránt változhat.²⁴

Nyilvánvaló, hogy az önkéntes egyszerűség a természeti környezet szempontjából is hosszútávon fenntartható stratégiának számít, ezért a téma alaposabb ismertetést érdemel. Mivel az önkéntes egyszerűség fogalma két, önállóan is értelmezhető fogalomra bontható, ezért a jelenséget e két összetevő által kifizített térben vizsgáljuk. Összesen négy eshetőség adódik: (1) önkéntes egyszerűség (+ö+e); (2) nem szándékolt egyszerűség (-ö+e); (3) nem szándékolt bonyolultság (-ö-e); és (4) „önkéntes” bonyolultság (+ö-e).²⁵ Ezek tükrében a minket érdeklő önkéntes egyszerűség lényege jobban megvilágítható.

Nem szándékolt egyszerűség. Az önkéntes egyszerűségről szóló szakirodalom egyértelműen megkülönbözteti e koncepciót a szegénységtől, ami nem szándékolt egyszerűségként is felfogható. Ebben az esetben valamilyen külső, kényszerítő körülmény vezet „egyszerű” életmódhoz, így az egyszerűség nem tudatos választás eredménye. A szegénység és az önkéntes egyszerűség közötti különbség jelentős: a szegénység mintegy elnyomja az embert, míg az önkéntes egyszerűség felszabadító hatású. A szegénység tehetetlenségbe, passzivitásba és kétségbeesésbe taszítja az embert, míg az önkéntes egyszerűség kibontakoztatja a személyes képességeket, a kreativitást, s tartósan sokféle lehetőséggel kecsegtet. A szegénység lealacsonyítja

²² Mozgalomról elsősorban az Egyesült Államokban beszélhetünk.

²³ Lásd Elgin–Mitchell (1977).

²⁴ Lásd Gregg (1936) és Elgin (1993).

²⁵ Lásd Rudmin–Kilbourne (1995).

az emberi szellemet, míg az önkéntes egyszerűség rendelkezik azzal a funkcionális integritással, amely életünket magasabb szintre emeli.²⁶

Az tehát kétségtelen, hogy a szegénység nem része az önkéntes egyszerűségnek, az a fontos kérdés azonban nyitva marad, hogy egy nem szándékoltan egyszerű állapot átalakulhat-e szándékoltá, önkéntessé. Így például könnyen meglehet, hogy a gazdasági nehézségek erősödésekor, a módosabb rétegek szétforgácsolódásakor az emberek többsége egyszerű életmódra kénytelen áttérni. A környezet szempontjából végül is mindegy, hogy az ember miként tesz magáévá olyan célokat és hoz olyan döntéseket, amelyek önkéntes egyszerűséghez vezetnek. Így például, ha valaki a gazdasági feltételek romlása miatt a marhahúsfogyasztásról áttér az ökológiailag kevésbé problémás és az inkább helyi piacokhoz kötődő baromfihús fogyasztására, akkor nem világos, hogy szándékolt vagy nem szándékolt egyszerűségről van-e szó. Ha az illető a gazdasági helyzet javulásával visszatér a marhahúshoz, nyilvánvalóan nem tekinthető szándékoltnak a korábbi egyszerűsödés, ám ha a csirkefogyasztás – a fent említett „környezetbarátabb” jelleg tudatos felismerése révén – tartós marad, akkor önkéntes egyszerűséggel állunk szemben. Ekkor az önkéntes egyszerűség kiindulópontját egy nem szándékolt helyzet képezte.²⁷

Nem szándékolt bonyolultság. Mivel az önkéntes egyszerűség egy egyszerűbb életmód melletti tudatos választás, ezért ez egyben azt is jelenti, hogy – napjaink gazdaságilag fejlett társadalmában – az illető élete korábban bonyolultabb és kevésbé önkéntes volt. Az önkéntelenül bonyolult állapot egy olyan patkányok között rendezett versengéshez teszi hasonlatossá a társadalmat, amikor lélektelen, megkülönböztethetetlen, jelentéktelen és visszataszító állatkák ösztöneik és külső pszichológiai manipulálás hatására megállás nélkül gyűjtenek, készletet halmoznak, védelmeznek és fogyasztanak mindent, amit eléjük lógnak.²⁸

Fontos, hogy az itt tárgyalt önkéntelenség sokkal inkább belülről, semmint kívülről fakad. Marcuse megfogalmazásában a szabadság felé vezető út eltorlaszolásának leghatékonyabb és legtartósabb formája az, amikor az emberbe olyan anyagi és intellektuális igényeket plántálnak, amelyek fenntartják a létezésért vívott harc amúgy túlhaladott formáit. Az ember biológiai fennmaradásán túli szükségleteinek erőssége, kielégülése, sőt jellege mindig is előzetes formálásnak volt alávetve. Tenni vagy nem tenni, élvezni vagy lerombolni, birtokolni vagy visszautasítani valamit mind olyan szükségletként jelennek meg, amelyek attól függően kerülnek előtérbe vagy szorulnak háttérbe, hogy a tevékenység az uralkodó társadalmi intézmények érdekében áll-e.²⁹

A jelenség önkéntelen jellege indirekt módon is belátható. A hagyományos modellben ugyanis a javakat szükséglet-kielégítésbeli és örömszerzésbeli hasznosságuk miatt vásárolják, birtokolják és használják. Ez egyben azt is jelenti, hogy amikor a fogyasztó kielégült, akkor a gazdasági motivációknak is csökkenniük kellene, így a – csökkenő vagy állandó népességű – gazdaságoknak olyan egyensúlyi helyzetbe kellene jutniuk, amely az „elég” állandósult állapota körül ingadozik. Mint-

²⁶ Lásd Elgin (1993), 34. o.

²⁷ Tehát az önkéntes egyszerűség egyik fontos eleme az egyszerű életmód melletti *szabad választás*. A globális ökológiai válság elkerülésének igénye azonban felvet egy érdekes paradoxont a szabadsággal kapcsolatban: ekkor ugyanis minden szabad és morális embernek egyszerűbb életmódot *kell* választania (Rudmin–Kilbourne [1995], 171. o.).

²⁸ Lásd Rudmin–Kilbourne (1995), 172–173. o.

²⁹ Marcuse (1964), 4. o., idézi Rudmin–Kilbourne (1995), 174. o.

hogy ez nem történik meg, ez Ernst F. *Schumacher* szerint a rendszer gazdasági irracionálisára utal. Szerinte a pénzsóvárság és az irigység olyan igényeket (wants) teremtenek, amelyeket alapvető szükségletnek (needs) tekintenek. Tehát a nem szándékolt bonyolultság esetében a szükségletek és az igények – korábban már tárgyalt – összekeveredéséről van szó.

„Önkéntes” bonyolultság. Végezetül azt az esetet tárgyaljuk, amikor a bonyolultság látszólag önkéntes. Fölmerül a kérdés: ha tisztán látjuk az önkéntelen bonyolultság összes kedvezőtlen hatását, beszélhetünk-e egyáltalán önkéntes bonyolultságról. Az „önkéntesség” szabadságot feltételez, döntéshozatalra vonatkozó lehetőséget, képességet és akaratot. Ám napjaink versengő fogyasztói attitűdjébe bonyolódva az ember idejét, figyelmét, pszichikai és fizikai erőforrásait felemészti az anyagi gondtalanság és a siker utáni hajsza, s az ebben elért eredmény kívülállóknak való mutogatása. Nem sok erőforrás marad – ha marad egyáltalán valami – a piacon megvásárolható tényezőkre. Jól rávilágít e helyzet visszásságára az az eset, amikor egy ember szabadon rabszolgának áll, jóllehet a rabszolgalét eleve kizárja a szabadságot.

Az önkéntes bonyolultság tehát összeegyeztethetetlen a szabadsággal, ám ez a helyzet nem feltétlenül jelenti azt, hogy a valóságban nem fordulhat elő, ugyanis figyelembe kell vennünk az ideológiai manipuláció lehetőségét is. A szabadság illúziója megalapozhatja és fenntarthatja az önkéntes bonyolultságot. Csakhogy a fogyasztói javak közötti választás szabadsága nem azonos a választási szabadsággal, amely arról szól, hogy egyáltalán tagja legyen-e az ember a fogyasztói társadalomnak vagy sem.³⁰

Az önkéntes egyszerűség dinamikus vizsgálata

Az előzőekben bemutatott életmód-kombinációk (önkéntes vagy önkéntelen, egyszerű vagy bonyolult) az ember helyzetét statikusan, azaz egy adott időpontban jellemzik. Egy dinamikus, azaz az időbeli változásokat is figyelembe vevő vizsgálat több tipikus fejlődési pálya érzékletes bemutatását is lehetővé teszi. Ezek közül kettőt részletesebben is tárgyalunk.

Az egyik pálya reménnyel töltheti el az önkéntes egyszerűség terjedésében bizókat, eszerint ugyanis egy kezdeti, nem szándékoltan egyszerű állapot (szegénység) nem szándékolt bonyolultsághoz vezet, amely később önkéntes egyszerűségbe torollhat:

$$(-\ddot{o}+e) \rightarrow (-\ddot{o}-e) \rightarrow (+\ddot{o}+e)$$

Eszerint az anyagi szükségletek kezdetben arra ösztökélnek bennünket, hogy anyagi bőséget teremtsünk a magunk számára. Ennek elérése azonban – az elmélet szerint – csalódást okoz, veszedelmes követelményeket állít számunkra, s bonyolultsággal vesz körül bennünket. Ám pontosan a bőség az, ami lehetővé teszi a materializmus megtagadásának „luxusát”, s ez a lépés már önkéntes és szándékos. Gyakorlati példával szolgálhat erre a hatvanas évek egyesült államokbeli hippimozgalma, a résztvevők többsége ugyanis jólsituált, középosztálybeli családból származott. Ezek a fiatalok pontosan látták, hogy szüleik figyelmét miféle „játékszerek” kötötték le akkoriban, s ennek az életmódnak ők is korlátlanul részesei lehettek volna. A fo-

³⁰ Lásd Rudmin–Kilbourne (1995), 180. o., vö. Princen (1999), 354. o.

gyasztói létmódból való kiábrándulás, mintegy ellenhatásként, erőteljes aszketizmusba is átcsaphat, lásd például Gautama *Buddha*, John *Winthrop* vagy Ram *Dass*³¹ esetét.

A másik lehetőség kevésbé lelkesítő a környezetbarát szemléletváltás esélyeit latolgató számára, s erre a kálvinistának nevezett modell szolgáltat történelmi példát. A megismert jelölésekkel ez az alábbi módon írható le:

$$(-\ddot{o}+e) \rightarrow (+\ddot{o}+e) \rightarrow (-\ddot{o}-e)$$

A folyamat itt is egy nem szándékoltan egyszerű állapotból (szegénység) indul ki, amely idővel a fogyasztástól való erényes tartózkodással és kemény, istenfélő munkával, szorgalommal párosul. Csakhogy mindez – a tőkefelhalmozódáson keresztül – a kapitalista gazdálkodási formának köszönhetően nem szándékolt bőségbe torkollik.³² Ez a gazdagok mintegy „kutyaszorítóba kerüléseként” is felfogható, s jól jellemezte (jellemzi) a kálvinista Hollandiát, csakúgy mint az Észak-Amerikába települt protestáns közösségek többségét. Mindez mára odáig fajult, hogy olyan, magukat egyébként protestánsnak tartó „keresztény” irányzatok is megjelentek, amelyek a meggazdagodást és az élet anyagi javainak korlátlan élvezetét hirdetik.³³ A leszűrhető tanulság mindebből az, hogy az anyagiakkal való „flörtölés” valószínűleg előbb-utóbb (már az illető életében vagy a leszármazottaiéban) eltorzítja a kezdeti nemes szándékot, s ekkor az ember tudatát, törekvéseit túlságosan is a felhalmozódott vagyon kezdi irányítani.

A bőség kultúrájával szembeni ellenállás típusai és esélyei

Az önkéntesen egyszerű életmód terjedését kutatók általában több szintet is megkülönböztetnek a témával kapcsolatban.³⁴ Így például ide szokták sorolni a *mérésékelt egyszerűsítők* (downshifTERS) csoportját, amelybe olyan gazdagok tartoznak, akik önként lemondanak néhány luxusjóságról. E jóságok megvásárlását az illetők ugyan megengedhetnék maguknak, ám mégsem teszik ezt. E lemondás a legtöbbször valamilyen divathullámmal vagy hóborttal áll összefüggésben,³⁵ s a csoporthoz tartozók fogyasztásorientált életstílusa továbbra is változatlan marad. A csoporthoz tartozók csak addig „egyszerűsödnek”, amíg a kívülállók számára még jól látható, hogy azért „fölveti őket a pénz”, azaz amíg senki sem vádolhatja őket azzal, hogy személyes kudarcuk kényszeríti őket az egyszerűsödéésre.

Ehhez képest az *erős egyszerűsítők* (strong simplifiers) köréhez tartozók már konkrétabb lépéseket is tesznek: például feladják korábbi jól fizető állásaikat vagy karkedvezményrel nyugdíjaztatják magukat. Mindez – amint arról korábban már szórt ejtettünk – csak akkor számít szándékoltnak, ha az nem külső kényszer eredmé-

³¹ Ram Dass például, midőn 1968-ban első indiai útjáról visszatért az Egyesült Államokba, egy, az apja háza mögötti erdei kunyhóba költözött, s nem volt hajlandó igénybe venni semmilyen kényelmi szolgáltatást (elektromosság, melegvíz, televízió, rendszeres meleg étel stb.) (Dass in. Elgin [1993], 16. o.).

³² Vö. Weber (1995).

³³ A jelenség kritikai elemzését lásd Kocsis (1998).

³⁴ Az általunk bemutatott csoportok megtalálhatók Etzioni művében (1998a).

³⁵ Ilyen lehet például az amerikai énekes, Bruce *Springsteen* szakadt farmerszerelése, vagy amikor valaki egy rozszant tragaccsal hajt ki a kikötőben várakozó jachtjához.

nye. Az állás megváltoztatásának vagy feladásának következtében csökken a jövedelem, s ez többnyire alacsonyabb szintű fogyasztást is maga után von. Végezetül az *önkéntes egyszerűség mozgalmához* (simple living movement) szorosan kötődők csoportja következik. Követői koherens filozófiával rendelkeznek (például transzcendentalisták vagy valamilyen világvalláshoz tartozók), s teljes életüket ehhez igazítják, így például gyakran el is költöznek korábbi lakóhelyükről, amely ellehetleníti a meggyőződésük szerinti életvitel megvalósítását.

A mozgalom esélyeit latolgatók általában megegyeznek abban, hogy az önkéntes egyszerűség széles körű elterjedése attól függ, hogy ez követőitől áldozatot kíván-e meg, vagy pedig az új, egyszerűbb életstílus magában is kielégítő megoldást nyújt. Egyes kutatók szerint a konzumerizmus azért önfenntartó jellegű, mert jól láthatóan demonstrálja a külvilág felé az illető teljesítőképességét, „értékét” (conspicuous consumption), s ily módon mintegy kielégítést nyer a Maslow-féle alapszükséglet hierarchiában is megtalálható mások általi elfogadás szükséglete. Ezen logikára építkezve tehát az önkéntes egyszerűség mozgalom sorsa attól függ, hogy követői milyen mértékben képesek annak demonstrálására, hogy életmódjuk önkéntes: azaz mennyire képesek meggyőzni másokat arról, hogy ha akarnának, akkor „jobban” is élhetnének (conspicuous non-consumption) a fogyasztói kultúra értékrendjének megfelelően. Mindez azonban a mai fogyasztói kultúra mintegy átmentésére, új köntösben való megjelenésére enged következtetni, hiszen az emberi életre vonatkozó materiális és teljesítményelvű sikerkritériumok elutasítása nem történik meg, a résztvevő számára valamilyen oknál fogva továbbra is fontos annak demonstrálása, hogy e – torz – kritériumoknak „én is meg tudnék felelni, ha akarnék”. Mindezek miatt ez a beállítottság aligha alkalmas a túlzott társadalmi tevékenységből fakadó környezeti problémák enyhítésére.

Azzal mindenképp egyet lehet érteni, hogy egy egyszerűbb, a természetre kisebb megterhelést jelentő életmód terjedése jórészt azon fog múlni, hogy az ilyen irányú elmozdulást áldozatként éli-e meg az emberek többsége. Ez pedig sokkal inkább értékrend-váltás kérdése, semmint azé, hogy mennyire lehetséges az egyszerű életmód *önkéntes jellegének* külvilág felé demonstrálása. A külsőkben megmutatkozó változásnak belső, értékrendbeli változással kell együtt járnia. Az ilyen értékrendű ember az elismerést nem a „fogyasztói kultúrába süllyedt” embertársai részéről várja, hanem olyanoktól, akik már szakítottak ezzel az alapvetően materialista felfogással. Ebben az esetben lényegtelen, hogy a fogyasztói társadalom milyen szemmel tekint az egyszerű életmódot választóra, nincs szükség az egyszerűség önkéntes jellegének demonstrálására a továbbra is materialista értékrendet vallók felé.

E ponton utalnunk kell arra, hogy a Maslow-féle alapszükséglet hierarchiában az önérvényesítési szintre és a transzcendentális tudás és ismeretek birtokába jutott ember minőségileg más kategóriát jelent, mint egy olyan ember, akinek a figyelme – mondjuk – egyszerűen csak a második szint kielégítésével a harmadik szint felé fordult. A teljes hierarchiát befutott, mintegy teljessé vált ember valóságlátása, autonómiája, a célokat az eszközöktől való megkülönböztető képessége összehasonlíthatatlanul jobb és reálisabb egy olyan emberéhez képest, aki még nem jutott a legfelsőbb szintekre. A teljességet elért ember képes függetleníteni magát minden teljességet akadályozó társadalmi és kulturális hatástól, azaz a materialista alapokon nyugvó fogyasztói társadalomtól is.³⁶

³⁶ Vö. Kilbourne (1987), 222., 230–231. o., Brown–Cameron (2000), 28. o.

A fő kérdés tehát az, elérhet-e a fogyasztói társadalmakban a fenti értelemben teljes emberek aránya egy olyan kritikus szintet, amely már gyökeresen átalakítja a társadalmi és a gazdasági törekvések jellegét. Számtalan példa hozható fel arra, hogy egy-egy különleges adottságú embernek vallásos meggyőződés nélkül is sikerült ez (lásd példának Erich *Frommot*), ám ez az út aligha járható jelentős embertömegek számára. Ennél valószínűbb az, hogy a régióban őshonos kereszténység materializmussal szembenálló üzenetének újrafelfedezése hozhat komolyabb áttörést.³⁷

³⁷ Lásd például Kavanaugh (1991), Etzioni (1998b), Nash (2000).

Felhasznált irodalom

- Belk, Russell W. [1983]: *Worldly Possessions: Issues and Criticisms*; Advances in Consumer Research, Vol. 10., Association for Consumer Research, Ann Arbor, MI, 514–519. o.
- Brown, Paul M. – Cameron, Linda D. [2000]: *What can be done to reduce overconsumption?*; Ecological Economics 32, 27–41. o.
- Diener, Ed [1984]: *Subjective Well-Being*; Psychological Bulletin, Vol. 95. No. 3., 542–575. o.
- Easterlin, Richard A. [1974]: *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*; in: David, Paul A. – Reder, Melvin W. (szerk.): *Nations and Households in Economic Growth – Essays in Honor of Moses Abramovitz*; Academic Press, New York, London
- Easterlin, Richard A. [1995]: *Will raising the incomes of all increase the happiness of all?*; Journal of Economic Behavior and Organization, Vol. 27., 35–47. o.
- Elgin, Duane – Mitchell, Arnold [1977]: *Voluntary Simplicity (3)*; The CoEvolution Quarterly, nyár, 4–19. o.
- Elgin, Duane [1993]: *Voluntary Simplicity: Toward a Way of Life That Is Outwardly Simple, Inwardly Rich*; Revised Edition, Morrow, New York
- Etzioni, Amitai [1998a]: *Voluntary simplicity: Characterization, select psychological implications, and societal consequences*; Journal of Economic Psychology 19, 619–643. o.
- Etzioni, Amitai [1998b]: *Reply to Peter Taylor-Gooby*; Journal of Economic Psychology 19, 651–652. o.
- Gregg, Richard [1936]: *Voluntary Simplicity*; Visva-Bharati Quarterly, augusztus, újranyomva in. The CoEvolution Quarterly, 1977, nyár, 20–27. o.
- Hirsch, Fred [1976]: *Social Limits to Growth*; Harvard University Press, Cambridge
- Inglehart, R. [1990]: *Culture shift in advanced industrial society*; Princeton University Press, Princeton, NJ
- Kavanaugh, John Francis [1991]: *Following Christ in a Consumer Society: The Spirituality of Cultural Resistance*; 2. kiadás, Orbis Books, Maryknoll, New York; magyar nyelvű könyvismertetés in. Kovász, 1999/tél, 245–253. o.
- Kilbourne, William E. [1987]: *Self-Actualization and the Consumption Process: Can You Get There from Here?*; in: Firat, A. Fuat – Dholakia, Nikhilesh – Bagozzi, Richard P. (szerk.): *Philosophical and radical thought in marketing*; D.C. Heath and Company
- Kocsis Tamás [1998]: *A Földi Paradicsom prófétái, avagy mérlegen a bizniszkereszténység ideológiája*; Kovász, nyár, 58–83. o.
- Magyar Beck István [2000]: *A homo oeconomicustól a homo humanusig*; AULA kiadó (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem)
- Marcuse, H. [1964]: *One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*; Beacon Press, Boston

-
- Maslow, Abraham [1954]: *Motivation and Personality*; Harper and Row, London, New York
- Myers, David G. – Diener, Ed [1995]: *Who Is Happy?*; Psychological Science, Vol. 6., No. 1., január, 10–19. o.
- Nash, James A. [2000]: *A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé*; Kovász, tavasz-tél, 25–52. o.
- Princen, Thomas [1999]: *Consumption and environment: some conceptual issues*; Ecological Economics 31, 347–363. o.
- Rudmin, Floyd W. – Kilbourne, William E. [1995]: *The Meaning and Morality of Voluntary Simplicity: History and Hypotheses on Deliberately Denied Materialism*; in: Belk, Russell W. – Dholakia, Nikhilesh – Venkatesh, Alladi (szerk.): *Consumption and marketing, macro dimensions*; South-Western College Publishing, Cincinnati, Ohio
- Schumacher, E. F. [1991]: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991
- Thoreau, Henry David [1999]: *Walden*; Fekete Sas Kiadó (első amerikai megjelenés: 1861)
- Weber, M. [1995]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*; Cserépfalvi, A Társadalomtudomány Klasszikusai, h. n.